

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ

**«ХАЛЫҚ ҚАҺАРМАНЫ БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ
ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАН»**
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
**«НАРОДНЫЙ ГЕРОЙ БАУЫРЖАН МОМЫШУЛЫ
И СОВРЕМЕННОСТЬ»**

4-5 қараша 2010 ж. 4-5 ноябрь 2010 г.

Айтқанындай, ол күні-түні бойы ұйымдастыру жұмыстарын жасап, мықты жайлы бекінген жауды бейкам қалдыратын тактикалық амалдарды қолданып барып қойылған міндетті аз шығынмен орындап шығады. Б. Момышұлы өзінің әскери философиясында осындай нәтижелі қолбасшылыққа аса маңыз берген. Оның адамзат тарихындағы соғыстардың атакты қолбасшылары туралы пікірі де ерекше. XX ғасырдың 50-жылдарының аяғында елде жеке адамның басына табынушылыққа және «сталинизмге» қарсы күрес етек алып қызып тұрғанда, Б. Момышұлы Алматы жоғары партия мектебінің тыңдаушыларымен кездесуінде әлемдегі ұлы қолбасшылар- ерте дүниеде- Александр Македонский, жаңа заманда-Наполеон Бонапарт, ал жаңаша заманда- Иосиф Виссарионович Джугашвили /Сталин / деп, бұл тұлғаның Ұлы Отан соғысындағы атқарған ролін жоғары бағалаған, ол туралы өзінің о бастағы позициясын өзгертпей, оны бұл нақанның желікпелеріне дәлел пікір етіп қарсы қойған.

Б. Момышұлы Ұлы Отан соғысының маңызын да және оның халыққа әкелген қасрет - қайғысын да терең түсінген. Бұл соғысқа халқымыздың аянбай қатысып, бабалардың батырлық дәстүрін бұлжытпай жалғастыра білгені туралы өз пікірін кейін былай деп пайымдады: «Біздің халық соғысқа ерлікпен қатысты, бірақ мұның құны өте қымбат. Осы күні ауыл толған жесірлер мен жетімдер. Соғысқа барған жүз қазақтың сексені қайтқан жоқ, себебі маған айқын-әскери тәжірибе, әскери тәжірибенің дағдылану нашарлығы»(9). Міне, бүгінде халқымыздың арасында Халық қаһарманы деп мойындалып, аса зор құрметке ие болып отырған Б. Момышұлының Ұлы Жеңіс жолындағы ерен ерлігі мен оның әскери ғылымға қосқан қомақты үлесінің тарихы мен сипатының кейбір тұстары осындай.

1. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 2 Т. - Алматы, 1999. - 184-бет.
2. Момышұлы Б. Ұшқан ұя. - Алматы: Санат, 2005.
3. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 2 Т. - Алматы, 1999. Сонда.
4. Нар заман мен зар заман поэзиясы. Жыр-толғаулар. - Алматы. Раритет - 2007. 21-бет.; Бес ғасыр ақындары. 3- томдық. 1- Т. - Алма-Ата: Жазушы, 1989 .
5. Сонда, 48-бет.
6. Сонда, 224, 234 бетте., Махамбет. Жыр-семсер. - Алматы: Жазушы, 1979. - 70 т. б. беттері.
7. Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап. /Ауд. М. Қазыбек. - Алматы, 2010. - 51, 55, 57, 59, 115, т.б. беттер.
8. Момышұлы Б. Курляндия майданы. Көптомдық шығармалар жинағы. - Алматы: Өнер, 2005. - 47- бет.
9. Момышұлы Б. Айтылмаған ақиқат. Көптомдық шығармалар жинағы. 9 (1-кітап). - Алматы, 2009. - 15-бет.

Ф. А. Қозыбақова,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті

МҮСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БОСТАНДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақстан мен Кеңестік Түркістанда (20-30 жж.) мемлекеттік құрылымның қалай қалыптасқанын, қоғамдық өзгерістердің мәнін білуде М. Шоқай еңбектері құнды дерек болып табылады. Ол Кеңестік билікке балама ретінде Түркістан автономиясын жақтады, сол үшін оны Кеңес өкіметі қудалаған кезде тәуелсіз мемлекет идеясын саяси эмиграцияда жүріп одан әрі дамытып қорғай білді.

М. Шоқайдың тарихи мұрасы "Яш түркістан" (1929-1939 жж.) журналында¹ жарияланған еңбектері 1998 жылы жеке жинақ болып шықты.

Осы жинақта М. Шоқайдың 230-дан аса мақалалары басылған. Солардың ішінен біздің мақалаларымыздың тақырыбына сәйкес келетін кейбір еңбектерге талдау жасауды өзіміздің мақсатымыз деп санаймыз.

М. Шоқайдың "Біздің жол" атты мақаласын талдау арқылы оның еңбектерінің басты мақсатын анықтауға болады. Осы мақаланың негізгі ойы, халқымыздың ұлттық тәуелсіздік

жолындағы талаптарын және ұлт-азаттық қозғалыстың үнін бүкіл әлемге таратып, ұлт-азаттық қозғалыстың жақын арадағы және стратегиялық міндеттерін көрсетеді. Мақаланың тағы бір басты ойы тәуелсіздікті жоқтау болғандықтан, құтылу үшін күресуден басқа жол жоқ деген идеяны баса көрсету болып табылады. Бұл идеяны іске асыру үшін "Жас Түркістан" журналын шығарып, соның беттерінде өз мақалаларын жариялап отырды.

М. Шоқайдың "Біздің жол" атты мақаласын талдау арқылы оның еңбектерінің басты мақсатын анықтауға болады. Осы мақаланың негізгі ойы, халқымыздың ұлттық тәуелсіздік жолындағы талаптарын және ұлт-азаттық қозғалыстың үнін бүкіл әлемге таратып, ұлт-азаттық қозғалыстың жақын арадағы және стратегиялық міндеттерін көрсетеді. Мақаланың тағы бір басты ойы тәуелсіздікті жоқтау болғандықтан, құтылу үшін күресуден басқа жол жоқ деген идеяны баса көрсету болып табылады. Бұл идеяны іске асыру үшін "Жас Түркістан" журналын шығарып, соның беттерінде өз мақалаларын жариялап отырды.

М. Шоқай еңбектерінде Қазақстанның Совет дәуірінде экономикалық бостандығының болмағандығы, мемлекеттік жоспардың Москвадан бекітілуі, оның жергілікті экономикаға қаншалықты тиімді, тиімсіз екенін Кеңес үкіметінің ескермегендігі айтылады. Мысалы, "Түркістанда мақта төңірегіндегі күрес"² деген еңбегінде, кеңес үкіметінің атамекенімізде мақта егісін кеңейтуге барынша-күш салып жатқан саясаты патшалық Россия заманындағы отаршылдық саясатымен теңестіріледі. Осы саясатты сынап келе, М. Шоқай былай деп жазады: "Түркістан халқының қаны мен жанына пара-пар-дәнді дақылдарды суармалы жерінен ығыстырып шығаруда. Осылай етіп орыс үкіметін шетелдің ықпалынан құтқаруды көздесе, екінші жағынан Түркістан халқын орыс бидайына тәуелді етіп, оны күн көріс тұрғысынан орыс империализмінің шынжырына байлап-матап, орыстың мәңгілік құлына айналдырмақ".

Осы еңбекте Түркістан халқы басқаларының мүддесі үшін өз өмірін қауіпке байлайтын ешбір іске кіріспегені жөн, өз азығы өз жерінен табылады, басқаларының саяси ойына өміріне тігіп араласудан басын арашалап қалуды және халқымыз өздерінің ұлттық құқығына байланысты шаруашылық мәселелеріне немқұрайлы қарай алмауы керек деп, бұл саясаттың түпкі мақсатын көрсетіп, тәуелді болудан сақтандырады.

М. Шоқай еңбектерінің көпшілігі кеңес үкіметінің ұлттық саясатының мәнін ашуға арналған. Осы орайда жазылған мақаласының бірі "Түркістандағы жергіліктендіру қандай мазмұнды қамтиды?"-деп аталады³. Осы еңбегінде автор, "большевиктердің "жергіліктендіру" дегені басқару істерінің барлығын жергілікті халық өкілдеріне беру, ұстату емес, бұл ұлттық шовинизмнен туатын ой, жергіліктендіру деген сөз, үкімет мекемелерін жергілікті халыққа жақындату. Мұндай жақындатуға жергілікті халықтың тілін үйрену арқылы орыстардың өздері де қол жеткізе алады"- деген большевиктердің қызыл сөздерге боялған үгіт-насихатының мәнін ашып көрсетеді. "Орыс тепкісіндегі Түркістанның ұлттық қозғалыстарынан жеңілмес ұлтшылдық" мақаласында М. Шоқай былай дейді: "...Шығыс халықтарының "азаттығы" үшін жаны ашығансып келген большевиктер біздің әлсіздігімізді пайдаланып біраз істер тындырды, өз алдына тәуелсіз өмір сүрмек болған Түркістан сынды өлкелерді қанды соғыс арқылы қайтадан Мәскеуге тәуелді етіп, ұлы орыс үстемдігін орнатты. Біздер үшін осы қайғылы оқиғаны большевиктер орыс ұлтының "адамгершілік міндетін" өтеуі деп атайды.

Түркістан автономиясын 1918 жылы қызыл әскердің күшімен құлатып, большевиктер Түркістан ұлтшылдарына қарсы қанды жорық бастаған шақта М. Шоқай шетелге эмиграцияға кетуге мәжбүр болды. Шетте жүріп-ақ жастарға елдің тәуелсіздігі жолында күресу үшін білім алудың қажеттілігін баса көрсетіп, XX ғасырда жаңа сапалы мәдениетке бет түзеген азаматтың көшіне еруді **мақсат** етеді. Халқымыздың табиғи ұлтшылдығы - дейді М. Шоқай патшалық Россияны алаңдатқан сияқты бүгінде кеңестік Россияны шошытып отыр. Алайда қандай зұлымдық істесе де, ұлтшылдық (елін сүю) идеясын өшіре алмайды, өйткені ол халқымыздың жаны мен жүрегі, ұлтымыз өмір сүрсе, ол да бірге өмір сүреді деп М. Шоқай жастары "Біз Түркістан жастары сол үшін де "оптимиспіз" және бостандық күніміздің жақындап келе жатқанына шын жүректен сенеміз" деп ұран тастайды.

Осы еңбектердің мазмұнынан халқымыз үшін саяси экономикалық, рухани саладағы тәуелсіздіктің қаншалықты құнды екенін түсініп, сол үшін үнемі күресу керектігі оның өмірлік мақсаты болғанын көреміз.

"Түркі елі" идеясын жалғастырушы, бұл ұғымның тарихи шындық және өмірлік сұраныстан қажеттілік екенін терең түсінген, сол идеяға барлық өмірін арнаған ұлы күрескер М. Шоқай өзінің "кеңестік Орта Азия федерациясынан, Түркістан ұлттық тәуелсіз мемлекетіне" деп аталатын мақаласында жеке кеңестік республикалардан Орта Азиялық республикалардың федерациялық одағын ерекше бағалайды⁴. Біздің мақсатымыз, - дейді ол - "...бөлінбейтін біртұтас Түркістан. Біз келешекте Түркістанымызды бөлінбес біртұтас ұлттық мемлекет түрінде көргіміз келеді" деп кеңестік билікке қарсы ұлттық тәуелсіздік туын көтерді.

М. Шоқай өз еңбектерінде большевиктер өкіметінің шексіз билікке ұмтылып, ешқандай оппозицияға жол бермей отырғанын жазады. Ол өзінің "Кеңестер билігіндегі Түркістан" атты⁵ еңбегінде, қазан революциясын Түркістан халықтарының "ұлкен қуанышпен" қабылдады деген кеңес баспасөз беттеріндегі пікірлердің жалған екенін ашып көрсетеді. Оның өз сөзімен айтар болсақ... "пролетариатсыз" және "пролетариат" деген тапты ешкім естімеген Түркістанда Мәскеу "Пролетариат диктатурасын" жария етті, бұл "орыс пролетариатының диктатурасы". Бұдан елімізде орнаған кеңестік биліктің халықтық сипатына сенбегені байқалады, коммунистік идеяның ұлтымыздың негізгі ұлт-азаттық мүддесінен алшақ тұрғанын түсіне білді.

Осы ойын өзінің "Большевизм-түрікшілдіктің жауы"⁶ деген мақаласында жалғастыра келе, былай деп жазады: "Мәскеу большевиктері біздің ұлттық рухымызды өшірумен ғана шектелмейді, ол бәрінен бұрын біздің өзімізге түрікшілдік және кемалшылдықты ең жексұрын, ең залалды нәрсе етіп көрсетуге тырысады". Оның ойынша, Түрікшілдік деген ұғым Түркістан халықтарының тәуелсіздігін, олардың мемлекеттік тұтастығын білдіреді.

М. Шоқайдың тұтас және еркін Түркістан идеясы (большевиктік өкіметке ұнамады. Сондықтан И. Сталин М. Шоқайдың сыншыл мақалаларына кеңестік баспасөз бетінде, әсіресе "Ақ жол" журналында жарияланатын дерек болып отыр деп бұл органды жапқызды және ол өмірден өтіп кеткенге дейін оған қарсы сын айту тоқталмады.

Оның Алаш мүшелерімен байланыс жасауы мүмкін деп 1927-1930, 1930-1932 жылдары Алаш қозғалысының жетекші тобын тұтқынға алып сот процесі болады.

Алайда М. Шоқай большевиктердің Түркістандағы, Қазақстандағы жүргізіп отырған территориялық-әкімшілік бөлуін, әлеуметтік өзгерістермен келіспей, оларды сынауды жалғастыра берді. Оның пікірі бойынша большевиктер "бөліп тастап билей бер" деген ұлы державалық саясатты жалғастырып отыр. Бұндай пікірге ол большевиктер билігі бүкіл елге орнап, олардың Орта Азия, Қазақстанда 20-30 жылдары іске асырған жер-су реформасы, мемлекеттік мекемелерді жергіліктендіру, байлар меншігін конфискациялау, қазақтарды отырықшылық тұрмысқа кешіру, коллективизация саясаттарының қандай жолдармен іске асып жатқанын кеңестік баспасөз бетіндегі материалдарды сараптау арқылы түсіне білді.

Кеңестер өкіметі тіпті атамекеніміз Түркістан есімін өзгертпек болады, және большевиктер халқымыздың тарихи аты "Түрік" деген атпен аталуына тиым салып, ұлыстарға бөлшектеп тастауды көздейді деп сынап келе, ол былай дейді: "Түркістанда ұлтымыздың өзіне тән рухани әлемін суалтып, оның орнына орыс пролетариатының рухын орнатпақ болды. Ұлттық рухсыз ұлт тәуелсіздігі болу мүмкін бе? Тарих ондайды көрген жоқ та, білмейді де. Ұлт-азаттығы – ұлттық рухтың нәтижесі. Ал ұлттық рухтың өзі ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі аясында өсіп дамиды, жеміс береді. Ресейдегі жүйе түрікшілдікке жау болатын себебі, міне, осыдан".

М. Шоқайдың осы тарихи ой-пікірінің көрегендігі соншалықты, 70 жыл бойына ұлттық рухымызға зор нұқсан келтірілді. Автордың қорқынышы, қауіп іс жүзінде дәлелденді, ол айтқандай ұлттық рух жойылып кетудің аз-ақ алдында қалды, тек бүгін тәуелсіз Қазақстан кезеңінде сол әлсіреген шала-жансар рухты қотеруге мүмкіндік туды.

М. Шоқай өзінің "Түркістанның бақытсыздығы және одан құтылудың жолы"⁷, "Ұлттық зиялы"⁸ деген еңбектерінде "соғыс коммунизм және жаңа экономикалық саясат жылдарындағы істелген шаралар, оның ауыр талаптары, ұжымдастыру, орыс эмигранттарының қазақ

даласына әкелудің салдарынан елдегі «Ұлттық большевиктер», "партияның сара жолына" сенімсіздікпен қарай бастады, қарсыласу қозғалысы басталды деп жазды. Бұл Түркістан халқының қарсыласу ұлттық мүддені түсіне бастауынан туды. Алайда біздің халқымыздың бақытсыздығы сол большевиктік төңкеріс біздің әлі ұйымдасып үлгермеген балаң кезімізде іске асты дейді ол.

Большевиктер өкіметінің саясатын одан әрі сынай келе М. Шоқай, халқымыз мұндай қорлыққа шыдамай, көтеріліске аттанды, бірақ бұл күрес нәтижеге жете алмайды, жеңіске жету жолы қарулы күресті партия, үкімет аппараттары ішіндегі күрестермен байланыстырулары керек. Ол үшін өздерінің ұлттық тәуелсіздік жолында Ресейге қарсы күресіп жатқан басқа да халықтардың күресімен ұластыру керек. Басқа жол жоқ, тек осылай еткенде ғана бостандыққа, тәуелсіздікке жету мүмкін болады деп жазды. Өзінің тәуелсіздік үшін күресудің жолдары туралы идеясын ол былай жалғастырды. Ұлт зиялылары халық бұқарасын біріктіріп, жат үстемдіктің езгісінен құтқару, өз еліне ие ету мақсатына жету үшін бағдарлама жасауы керек деп ұлт зиялыларының миссиясын көрсетіп береді. Шетелде оқып жатқан жастарға үміт артады, олар ұлттық мұраттың не екенін біліп, сол жолда еңбек етсе екен деп тілейді. Оның сол кезде айтқан ойларынан бүгінгі ұлт зиялыларында сабақ алса, М. Шоқай сияқты елінің өміріндегі басты проблемаларды шешуге үлестерін қосары сөзсіз.

М. Шоқайдың осы шағын мақалада қарастырған еңбектерінің негізгі идеясы, халқымыздың бақыты мен гүлденуі тек тәуелсіздік арқылы келеді. Сол үшін жастарды, жерлерің көзінді аш, халқыңның болашағы үшін болатын күрестерге әзірлен деген аманат шақыру идеялары басым. Оның асыл арманы, тәуелсіздік ұраны 1986 жылы желтоқсанда қазақ жастарын азаттық жолындағы күреске шығарды десек артық айтқандық емес.

Қорыта айтқанда, М. Шоқайдың біз қарастырған еңбектерінің мазмұны бай, олар Қазақстанның XX ғасыр тарихын оқып білуде мол дерек бола алады. Ол елімізде орнаған кеңестік биліктің отаршыл сипатын танып, оны сынай білді. Оның айтқанындай социалистік құрылыс қазақ және басқа халықтарға саяси тәуелсіздік пен экономикалық гүлденуді қамтамасыз етпейді деген ой пікірлерінің дұрыс екендігін уақыт өзі дәлелдейді.

Міне, қазіргі кезеңде М. Шоқайдың бар өмірін арнап күрескен тәуелсіздік идеясы іске асып, еліміз тәуелсіз Қазақстан дүниежүзіндегі өркениеттен өзінің лайықты орнын алады.

1. Шоқай М. Таңдамалы шығармалары. Т. 1. - Алматы, 1998.
2. Мақта төңірегіндегі күрес. Т. 1. - 33 б.
3. Түркістандағы жергіліктендіру қандай мазмұнды қамтиды? // Т. 1. - 51-б.
4. Орыс тепкісіндегі Түркістанның ұлттық қозғалыстарынан. Т. 1. - 57-б.
5. Кеңестік орта Азия федерациясынан Түркістан ұлттық тәуелсіз мемлекетіне. Т. 1. - 157-б.
6. "Кеңестер билігіндегі Түркістан". - Алматы, 1993.
7. Түркістанның бақытсыздығы және одан құтылудың жолы. Т. 1. - 264-б.
8. Ұлттық зиялы. Т. 1. - 198-б.

А. А. Кульшанова,
к.и.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби

ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЕ МЕРЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПО ПРОВЕДЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО РАЗМЕЖЕВАНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В 20-е ГОДЫ XX ВЕКА

Планы по национально-территориальному размежеванию в Центральной Азии возникли у большевиков в начале 20-х годов, т. е. в первые годы претворения ленинской национальной политики. 13 июня 1920 г. в своих замечаниях на проекте Турккомиссии, подвергая критике рыскуловский план создания «тюркской республики», В.И. Ленин поручил составить этнографическую карту Туркестана с подразделением на Узбекистан,

**Бауыржан Момышұлының әдеби және ғылыми мұралары.
Литературное и научное наследие Бауыржана Момышұлы.
ГЕРОИКА В КОНТЕКСТЕ ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
БАУЫРЖАНА МОМЫШУЛЫ**

Пенза В.Н., Коваль С.Н. Формирование гражданской ответственности и патриотизма через систему кадетского образования.....	94
Мұхатова О.Х. Қазақ батырлары тарихының мәселелерін зерттеу	101
Қунапина Қ.Қ. Орта мектепте оқу тәрбие үрдісінде Бауыржан Момышұлы туралы деректерді пайдаланудың тәрбиелік мәні.....	104
Удербасова С.К. Личность Бауыржана Момышұлы на страницах интернет ресурсов	113
Төлеген Г.И. Бауыржан Момышұлы еңбектерінің тәрбиелік мәні	117
Масатбаев О.Ж. Бауыржан Момышұлының мұрасы - имандылық шырағы	119
Масатбаев О.Ж. Героика в контексте литературного наследия Бауыржана Момышұлы.....	123
Альжанова А.Б. 100-летие Бауыржана Момышұлы (анализ прессы за второе полугодие 2010 года)	125

**Бауыржан Момышұлы және қазіргі кезең
Бауыржан Момышұлы и современность**

Жумагулов К.Т. Из истории военного и полководческого искусства тюрков	133
Төлеубаев Ә.Т. Қазақтағы батырлық дәстүр	136
Амелин В.В. Факторы формирования единой российской нации в полиэтничном регионе	142
Төлебаев Т.Ә. Қазақстанда тарихшы мамандарды даярлау және АҚШ тәжірибесі	147
Атаджанов Ш.Ш., Атаджанова Д.Ш. Профессиональные культы Средней Азии в ремесленных уставах «рисола»	152
Безверхний А.С. Политика советского руководства в отношении религии в 1920-е гг. в семипалатинской губернии	155
Лұқпанов А. И. Батырлық дәстүр және Б. Момышұлы	158
Қозыбақова Ф.А. Мұстафа Шоқайдың еңбектеріндегі тәуелсіздік идеясы және экономикалық бостандық мәселелері.....	165 ✓
Кульшанова А.А. Подготовительные меры советской власти по проведению национально-территориального размежевания в Центральной Азии в 20-е годы XX века	168
Калыш А.Б. Репродуктивная функция современной семьи в Казахстане	174
Жаксылықбаева Р. Журналистің этикалық қарым-қатынасы	179